ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA YANGI SO‘ZLARNING AFFIKSATSIYA USULIDA YASALISHI

Turan International University
BT -24 BU guruh talabasi
Axmadjanova Xadicha Akbarali qizi
ahmadzanovahadica516@gmail.com
Zumradxon Jonbotayeva
Turan International University
Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.PhD.
O‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23185468

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek tilining lug‘aviy tarkibida yuz berayotgan yangilanish jarayonlari, xususan, yangi so‘zlarning affiksatsiya usulida yasalishi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbek tilida so‘z yasashning mahsuldor usullaridan biri bo‘lgan affiksatsiya orqali yangi tushuncha, hodisa, predmet, kasb, faoliyat turi va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi ko‘plab leksemalar yuzaga kelmoqda. Maqolada affiksatsiyaning morfologik tabiati, so‘z yasovchi affikslarning derivatsion imkoniyatlari, o‘zbek tilidagi faol va nisbatan yangi affikslarning qo‘llanish xususiyatlari, o‘zlashma asoslarning o‘zbekcha affikslar yordamida yangi leksemalar hosil qilishi, ot, sifat, fe’l va boshqa so‘z turkumlariga oid derivatlarning shakllanishi tahlil etiladi. Shuningdek, zamonaviy ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy jarayonlarning o‘zbek tilidagi affiksal so‘z yasalishiga ta’siri masalasi yoritiladi. Tadqiqotda affiksatsiya nafaqat yangi so‘z yaratish vositasi, balki tilning ichki imkoniyatlarini faollashtiruvchi muhim mexanizm ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy o‘zbek tili, neologizm, yangi so‘z, so‘z yasalishi, affiksatsiya, affiks, derivatsiya, so‘z yasovchi qo‘shimcha, morfema, lug‘at tarkibi, o‘zlashma so‘z, til taraqqiyoti.

Аннотация

В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются процессы обновления лексического состава современного узбекского языка, в частности образование новых слов посредством аффиксации. Аффиксация является одним из продуктивных способов словообразования в узбекском языке, посредством которого формируется значительное количество лексем, обозначающих новые понятия, явления, предметы, профессии, виды деятельности и социальные отношения. В статье рассматриваются морфологическая природа аффиксации, деривационные возможности словообразовательных аффиксов, особенности функционирования активных и относительно новых аффиксов в узбекском языке, а также образование новых лексем на основе заимствованных основ с помощью узбекских аффиксов. Анализируется формирование дериватов, относящихся к именам существительным, прилагательным, глаголам и другим частям речи. Кроме того, освещается влияние современных социально-политических, экономических, технологических и культурных процессов на аффиксальное словообразование в узбекском языке. В исследовании обосновывается положение о том, что аффиксация является не только средством образования новых слов, но и важным механизмом активизации внутренних возможностей языка.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ключевые слова: современный узбекский язык, неологизм, новое слово, словообразование, аффиксация, аффикс, деривация, словообразовательный аффикс, морфема, лексический состав, заимствованное слово, развитие языка.

Annotation

This article provides a scientific and theoretical analysis of the processes of lexical renewal in the modern Uzbek language, with particular emphasis on the formation of new words through affixation. Affixation is one of the productive methods of word formation in Uzbek, through which numerous lexemes denoting new concepts, phenomena, objects, professions, types of activities, and social relations are created. The article examines the morphological nature of affixation, the derivational potential of word-forming affixes, and the functional characteristics of active and relatively new affixes in the Uzbek language. It also analyzes the formation of new lexemes by attaching Uzbek affixes to borrowed stems, as well as the formation of derivatives belonging to nouns, adjectives, verbs, and other parts of speech. Furthermore, the study highlights the influence of contemporary socio-political, economic, technological, and cultural processes on affixal word formation in Uzbek. The research substantiates the view that affixation is not only a means of creating new words but also an important mechanism for activating the internal resources and productive potential of the language.

Keywords: modern Uzbek language, neologism, new word, word formation, affixation, affix, derivation, word-forming affix, morpheme, lexical composition, borrowed word, language development.

Kirish

Til jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiruvchi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biridir. Jamiyat taraqqiyoti natijasida yangi predmet va hodisalar, texnologiyalar, kasb va faoliyat turlari, ilmiy tushunchalar hamda ijtimoiy munosabatlar vujudga keladi. Ularning barchasi nomlanishga ehtiyoj tug‘diradi. Shu sababli har qanday tilning lug‘aviy tarkibi doimiy ravishda boyib, yangilanib boradi. Ayniqsa, XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, globallashuv, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning kengayishi, fan va ta’limdagi yangilanishlar o‘zbek tilining lug‘at tarkibiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Yangi so‘zlarning yuzaga kelishi turli yo‘llar bilan amalga oshadi. Bunda boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish, mavjud so‘zlarga yangi ma’no yuklash, so‘zlarni qo‘shish, qisqartirish, konversiya va affiksatsiya kabi usullar muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilining agglutinativ xususiyati esa affiksatsiya usulining so‘z yasash tizimidagi mavqeini belgilovchi asosiy omillardan biridir. O‘zbek tilida grammatik va derivatsion ma’nolar ko‘pincha affikslar yordamida ifodalanadi. Shu jihatdan yangi so‘zlarning affiksatsiya asosida hosil bo‘lishi tilning ichki imkoniyatlari hisobiga lug‘aviy tarkibni boyitishning samarali vositalaridan biridir.

Affiksatsiya deganda o‘zak yoki negizga so‘z yasovchi affiks qo‘shilishi orqali yangi lug‘aviy birlik hosil qilinishi tushuniladi. Bunda affiks faqat grammatik shakl hosil qilmaydi, balki asosning lug‘aviy ma’nosini o‘zgartirib, yangi leksema yuzaga keltiradi. Masalan, ish asosidan ishchi, ishla- kabi birliklarning hosil bo‘lishida affikslar yangi leksik ma’no shakllanishiga xizmat qiladi. Xuddi shuningdek, raqam asosidan raqamlashtirmoq, raqamlashtirish, raqamli kabi birliklarning yuzaga kelishi zamonaviy terminologik va ijtimoiy ehtiyojlarning tilning mavjud derivatsion vositalari orqali ifodalanayotganini ko‘rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Zamonaviy o‘zbek tilidagi yangi so‘zlarni tadqiq etishda ularning qachon paydo bo‘lganidan ko‘ra, qanday lingvistik mexanizm asosida shakllangani, qaysi affikslar yordamida hosil bo‘lgani va yangi leksemaning semantik tuzilishi qanday ekaniga e’tibor qaratish muhimdir. Chunki yangi so‘zning paydo bo‘lishi tilning faqat lug‘aviy tizimiga emas, balki morfemik, so‘z yasalishi va semantik tizimlariga ham ta’sir ko‘rsatadi.

So‘z yasalishi tilning lug‘aviy tarkibini boyituvchi faol jarayonlardan biridir. So‘z yasalishi natijasida mavjud til birliklari asosida yangi mustaqil lug‘aviy birliklar yuzaga keladi. O‘zbek tilida so‘z yasalishining asosiy usullaridan biri affiksatsiya hisoblanadi. O‘zbek tilining agglutinativ tabiati bu jarayon uchun qulay morfologik sharoit yaratadi.

Agglutinativ tillarda morfemalar, odatda, bir-biridan nisbatan aniq chegaralanadi va har bir affiks muayyan grammatik yoki derivatsion vazifani bajaradi. O‘zbek tilida ham so‘z tarkibidagi affikslar asosga izchil qo‘shilib, turli ma’no va vazifalarni yuzaga keltiradi. Masalan, raqamlashtirish so‘zini raqam + lash + tir + ish kabi morfemik qismlarga ajratish mumkin. Bu yerda har bir affiks o‘ziga xos derivatsion vazifani bajaradi va yakuniy birlikning semantik hamda grammatik xususiyatlarini belgilashda ishtirok etadi.

Affiksatsiyaning muhim jihati shundaki, u tilning ichki imkoniyatlariga tayanadi. Boshqa tildan tayyor so‘zni o‘zlashtirishdan farqli ravishda, affiksatsiya yordamida yangi tushuncha mavjud til materiali asosida nomlanadi. Shu sababli affiksal derivatsiya milliy tilning so‘z yasash an’analarini davom ettirish va yangi terminlarni tilning ichki qonuniyatlariga moslashtirish imkonini beradi.

Biroq zamonaviy davrda affiksatsiya jarayoni faqat sof turkiy yoki qadimdan faol bo‘lgan asoslar doirasida cheklanib qolmaydi. O‘zbek tiliga turli manbalardan kirib kelayotgan o‘zlashma asoslar ham o‘zbekcha affikslarni qabul qilib, yangi hosilalarni yuzaga keltirmoqda. Bu holat til tizimining moslashuvchanligi va ochiqligidan dalolat beradi.

Yangi so‘z, yoki neologizm, muayyan tarixiy davrda tilga kirgan yoki yangi ma’no kasb etgan lug‘aviy birlikni anglatadi. Neologizm tushunchasiga nisbatan qat’iy xronologik chegara belgilash qiyin. Chunki bugungi kunda yangi bo‘lgan birlik vaqt o‘tishi bilan umumiste’mol so‘ziga aylanishi mumkin.

Yangi so‘zlar jamiyatdagi yangi realiyalarni nomlash ehtiyoji bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, raqamli texnologiyalar rivoji natijasida raqamlashtirish, raqamli, raqamlashtirilgan kabi birliklarning faol qo‘llanilishi kuchaydi. Ta’lim va mehnat sohasidagi o‘zgarishlar masofaviy, onlaynlashtirish, avtomatlashtirish singari birliklarning ishlatilish doirasini kengaytirdi. Iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi esa turli iqtisodiy va moliyaviy tushunchalarni ifodalovchi yangi terminlarning shakllanishiga olib keldi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, yangi so‘zlarning barchasi mutlaqo yangi o‘zak asosida paydo bo‘lavermaydi. Ba’zan mavjud so‘zga yangi affiks qo‘shilishi orqali yangi birlik hosil qilinadi. Ba’zan esa mavjud affiksning yangi tipdagi asoslar bilan birikish doirasi kengayadi. Demak, neologizmlar tizimini o‘rganishda faqat yangi o‘zaklarni emas, balki yangi derivatsion modellarni ham tadqiq etish lozim.

Yangi so‘zning paydo bo‘lishi bilan uning adabiy til me’yoriga aylanishi bir xil jarayon emas. Dastlab yangi birlik variantlar ko‘rinishida qo‘llanishi mumkin. Keyinchalik nutq jamoasining tanlovi natijasida ayrim variantlar barqarorlashadi, boshqalari esa iste’moldan chiqadi.

Yangi affiksal birlikni me’yorlashtirishda uning morfologik tuzilishi, semantik aniqligi, fonetik qulayligi va qo‘llanish chastotasi muhimdir. Shuningdek, mavjud adabiy til an’analariga moslik ham katta ahamiyatga ega.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Terminologik birliklarni me’yorlashtirish jarayonida mutaxassislar, tilshunoslar, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari va ta’lim tizimi o‘zaro hamkorlik qilishi maqsadga muvofiq. Chunki yangi so‘zning keng qo‘llanishi uning jamiyat tomonidan qabul qilinishiga bog‘liq.

Yangi so‘zlarning shakllanishini tizimli o‘rganish uchun derivatsion modellar tushunchasi muhimdir. Derivatsion model ma’lum bir so‘z yasash usulining takrorlanuvchi shakliy va semantik qolipidir.

Masalan:

ot + -chi → shaxs nomi
ot/sifat + -lik → mavhum ot
ot/sifat + -li → belgiga ega sifat
ot/sifat + -siz → belgidan xoli sifat
ot/sifat + -la → fe’l
ot/sifat + -lashtir → jarayon yoki holatga keltirish ma’nosidagi fe’l

Bunday modellar o‘zbek tilining yangi so‘zlarni yaratish mexanizmini tushunishga yordam beradi. Yangi birliklar ko‘pincha mutlaqo tartibsiz tarzda emas, balki til tizimida mavjud bo‘lgan modellarga muvofiq shakllanadi.

Derivatsion modelning mahsuldorligi uning yangi asoslar bilan birikish imkoniyatiga bog‘liq. Jamiyatda yangi tushunchalar paydo bo‘lgani sari faol model yangi asoslarni qabul qilib boradi. Shu tariqa tilning so‘z yasash tizimi o‘zgaruvchan va dinamik xususiyat kasb etadi.

Zamonaviy o‘zbek tilida yangi so‘zlar faqat affiksatsiya yordamida emas, balki kompozitsiya, semantik derivatsiya, qisqartirish, o‘zlashtirish va boshqa usullar orqali ham yuzaga keladi. Ayrim hollarda bir necha usul birgalikda ishtirok etishi mumkin.

Masalan, boshqa tildan o‘zlashgan asos keyinchalik o‘zbekcha affiksni qabul qilib, yangi leksema hosil qiladi. Bunda dastlabki bosqichda o‘zlashtirish, keyingi bosqichda esa affiksatsiya jarayoni amalga oshadi.

Shuningdek, yangi qo‘shma birliklardan keyinchalik affiksal hosilalar yaratish mumkin. Bu holat tilning turli derivatsion mexanizmlari o‘zaro aloqada ekanini ko‘rsatadi.

Shu sababli zamonaviy o‘zbek tilidagi neologizmlarni o‘rganishda faqat bitta so‘z yasash usulini ajratib ko‘rsatish emas, balki usullararo munosabatlarni ham hisobga olish zarur.

Globallashuv sharoitida o‘zbek tiliga ko‘plab o‘zlashma birliklar kirib kelmoqda. Bunday sharoitda tilning ichki so‘z yasash imkoniyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Affiksatsiya ana shu imkoniyatlarning eng samarali ko‘rinishlaridan biridir.

Milliy affikslar yordamida yangi so‘zlar yaratish tilning ichki tizimini mustahkamlaydi. Bunda o‘zlashma asoslar ham o‘zbek tilining morfologik tizimiga moslashtiriladi. Natijada tilning lug‘aviy tarkibi xalqning kommunikativ ehtiyojlariga mos ravishda boyiydi.

Bu jarayon tilning boshqa tillardan ta’sirlanishiga to‘sqinlik qilish emas, balki o‘zlashgan birliklarni milliy til tizimiga tabiiy ravishda integratsiya qilish imkonini beradi. Tilning rivojlanishi ham tashqi, ham ichki omillar ta’sirida amalga oshadi.

Yangi so‘zlarning affiksatsiya usulida yasalishini tadqiq qilishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanish mumkin. Birinchi navbatda, morfemik tahlil orqali so‘zning asos va affikslarga tarkibiy bo‘linishi aniqlanadi. Keyin derivatsion tahlil asosida yangi leksemaning qaysi so‘z yasash modeli asosida shakllangani belgilanadi.

Semantik tahlil esa affiksning hosila ma’nosini aniqlash imkonini beradi. Masalan, -chi affiksi qaysi holatda kasb, qaysi holatda faoliyat yoki mashg‘ulot ma’nosini berayotganini kontekst orqali aniqlash mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Funksional-uslubiy tahlil yangi birlikning qaysi nutq uslubida faol ishlatilishini ko‘rsatadi. Ayrim neologizmlar ilmiy uslubda faol bo‘lsa, ayrimlari publitsistik yoki so‘zlashuv uslubida kengroq qo‘llanadi.

Korpus tahlili esa yangi so‘zlarning real qo‘llanish chastotasi, konteksti va vaqt davomida tarqalish dinamikasini aniqlashga imkon beradi. Zamonaviy tilshunoslikda elektron korpuslar va katta hajmdagi matnlar bazasi asosida bunday tadqiqotlarning imkoniyatlari kengayib bormoqda.

Yangi so‘z yasash jarayonida ayrim muammolar ham yuzaga keladi. Ulardan biri bir tushunchaning bir necha variant bilan ifodalanishidir. Bunday holat til jamoasida me’yorlashuv jarayonini murakkablashtirishi mumkin.

Ikkinchi muammo ayrim o‘zlashma asoslarning o‘zbekcha affikslarni qabul qilishida yuzaga keladigan fonetik va morfologik nomuvofiqliklardir. Bunda so‘zning talaffuzi, yozilishi va affiks bilan birikish xususiyatlari hisobga olinishi lozim.

Yana bir muammo — sun’iy va tabiiy so‘z yasalishini farqlash masalasidir. Har qanday grammatik jihatdan mumkin bo‘lgan birlik ham adabiy til uchun maqbul neologizm bo‘lavermaydi. So‘zning haqiqiy kommunikativ ehtiyojdan kelib chiqishi, ma’no jihatdan aniqligi va nutq jamoasi tomonidan qabul qilinishi muhim.

Shu nuqtai nazardan yangi so‘z yaratishda tilning mavjud derivatsion modellariga tayanish, semantik aniqlikni saqlash va ortiqcha variantlilikka yo‘l qo‘ymaslik maqsadga muvofiq.

Kelajakda o‘zbek tilining affiksal so‘z yasash imkoniyatlari yanada kengayishi mumkin. Bunga fan va texnologiyaning rivojlanishi, yangi kasblarning paydo bo‘lishi, raqamli kommunikatsiyaning kengayishi va xalqaro aloqalarning kuchayishi sabab bo‘ladi.

Ayniqsa, axborot texnologiyalari, sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, ekologiya, biotexnologiya va zamonaviy ta’lim sohalarida yangi tushunchalarni nomlash ehtiyoji ortib boradi. Bunday sharoitda o‘zbek tilining mavjud affiksal modellari yangi asoslar bilan birikib, yangi terminlar hosil qilishi tabiiydir.

Biroq affikslarning mahsuldorligi cheksiz emas. Har bir yangi birlik tilning ichki qonuniyatlariga, semantik me’yorlariga va kommunikativ ehtiyojlariga mos kelishi lozim. Shu sababli kelgusida yangi affiksal birliklarni korpus ma’lumotlari asosida muntazam kuzatish, ularning qo‘llanish chastotasi va me’yorlashuv jarayonini tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Xulosa

Zamonaviy o‘zbek tilida yangi so‘zlarning affiksatsiya usulida yasalishi til taraqqiyotining muhim ko‘rinishlaridan biridir. Affiksatsiya o‘zbek tilining ichki derivatsion imkoniyatlarini namoyon etib, yangi predmet, hodisa, jarayon, kasb, faoliyat va ijtimoiy tushunchalarni nomlashga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, -chi, -lik, -li, -siz, -la, -lash, -lashtir kabi affikslar zamonaviy o‘zbek tilida turli semantik va grammatik vazifalarni bajarib, yangi birliklar shakllanishida muhim rol o‘ynamoqda. Ayniqsa, fan-texnika, iqtisodiyot, axborot texnologiyalari va ijtimoiy hayotdagi yangilanishlar ushbu affikslarning yangi asoslar bilan birikish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Zamonaviy affiksal neologizmlarning yana bir muhim xususiyati — o‘zlashma asoslarning o‘zbekcha affikslar bilan faol birikishidir. Bu hodisa o‘zbek tilining tashqi ta’sirlarni qabul qilish bilan birga, ularni o‘zining morfologik va derivatsion tizimiga moslashtira olishini ko‘rsatadi. Demak, o‘zlashma va milliy til unsurlari o‘rtasidagi munosabatni qarama-qarshilik sifatida emas, balki til taraqqiyotining tabiiy jarayoni sifatida baholash mumkin.

Affiksatsiya yangi so‘zlarni yaratishning oddiy mexanik vositasi emas. U tilning nominativ, semantik va kommunikativ ehtiyojlarini ta’minlaydigan murakkab derivatsion mexanizmdir. Yangi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

affiksal birliklarning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlar, ilmiy-texnik taraqqiyot, globallashuv va axborot texnologiyalarining rivoji muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, yangi so‘zlarning barchasi avtomatik tarzda adabiy til me’yoriga aylanmaydi. Ularning me’yorlashuvi vaqt, qo‘llanish chastotasi, semantik aniqlik, morfologik muvofiqlik va til jamoasining qabul qilishi bilan belgilanadi. Shu sababli zamonaviy o‘zbek tilidagi affiksal neologizmlarni o‘rganishda nazariy tahlil bilan bir qatorda real nutq materiallari, elektron matnlar va korpus ma’lumotlariga tayanish muhimdir.

Umuman olganda, affiksatsiya zamonaviy o‘zbek tilining lug‘aviy boyishini ta’minlaydigan faol va mahsuldor usullardan biri bo‘lib qolmoqda. Uning yordamida til jamiyatdagi yangi tushunchalarni ixcham, tizimli va o‘zbek tilining ichki qonuniyatlariga muvofiq nomlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa affiksatsiyani nafaqat o‘zbek tilining an’anaviy so‘z yasash vositasi, balki uning zamonaviy taraqqiyotini belgilovchi muhim lingvistik mexanizmlardan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi va uning asosiy masalalariga oid tadqiqotlar.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent.
3. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishiga oid ilmiy tadqiqotlar.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent.
5. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent.
6. Mahmudov N. O‘zbek tilining zamonaviy taraqqiyot jarayonlariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
8. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent.
9. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent.
10. Zamonaviy o‘zbek tili leksikologiyasi va so‘z yasalishiga oid ilmiy maqolalar to‘plami.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.